

Osvrt na odabranu literaturu i izvore

Nekoliko je problema koji su se pojavili pri istraživanju ove teme te pri analizi izvora. U prvome redu to se odnosi na literaturu, odnosno na nedostatak istraživanja koja bi sustavnije obrađivala industrijsku povijest Hrvatske i Zagreba, pogotovo u međuratnom razdoblju. Iznimka su radovi Zdenke Šimončić-Bobetko, koji daju pregled glavnih problema općeg industrijskog razvoja Hrvatske i prikaze pojedinih industrijskih grana te radovi Mire Kolar-Dimitrijević o pojedinačnim industrijskim poduzećima i industriji pojedinih područja i gradova.

Radovi Zdenke Šimončić-Bobetko, postumno prikupljeni i objavljeni u knjizi *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, rezultat su autoričina petnaestogodišnjeg bavljenja poviješću industrije.¹ U knjizi je u prva tri poglavlja dan općenit prikaz gospodarstva te industrije i njezina razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju. Autorica je upozorila na bitne karakteristike ekonomskog položaja Hrvatske, kao i specifične značajke razvoja industrije u međuraću, a poseban je naglasak stavila na stanje industrije u kriznom razdoblju u kojem, kako autorica ocjenjuje, uz vanjske čimbenike, odlučujuće su bile negativne posljedice deflacijske, kreditne i transportno-tarifne politike države. U sljedeća tri poglavlja dani su prikazi razvoja drvne industrije u krizi te tekstilne i cementne industrije tijekom cijelog međuratnog razdoblja. U njima autorica uz razvojne tendencije, daje podatke o kapitalu uloženom u pojedinu industrijsku granu, pogonskoj i radnoj snazi te analizira procese svojstvene za svaku od spomenutih grana.

¹ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2004. U knjizi su prikupljeni autoričini radovi objavljeni u časopisima *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae* 1 (1974) 1 i 7 (1980) 1, *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8 (1976) 1, *Povijesnim prilogima* 1 (1982) 1 i 2 (1983) 2 i *Časopisu za suvremenu povijest* 7(1975) 2 te zbornicima radova *Svetska ekonomska kriza 1929.—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976. i *Varaždinski zbornik: zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine: povodom obilježavanja 800. godišnjice grada, Varaždin, 1983.*

Zasebnu cjelinu čine prikaz razvoja poduzeća S. H. Gutmann te povijest industrije grada Varaždina do 1941. godine. Iznimno vrijedan i vrlo koristan je pregled literature i tiskanih izvora o industrijskom razvoju Hrvatske do 1975. godine. *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine* svakako je polazna točka za svako daljnje istraživanje povijesti industrije u Hrvatskoj u međuraću.

U knjizi *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* Mira Kolar-Dimitrijević, unutar glavne teme, o društveno-ekonomskim uvjetima radnog stanovništva grada Zagreba, odradila je i pionirski posao popisa industrijskih poduzeća u Zagrebu u navedenom razdoblju.² Uz glavna obilježja razvoja određene industrijske grane, donosi i kratku povijest pojedinog poduzeća te je prikazala i odnose gradske općine i industrijalaca. Knjigu iznimno vrijednom čini serija podataka o kretanju kapitala, radne i pogonske snage dioničkih poduzeća zagrebačke industrije do 1931. godine. Budući da za to razdoblje ne postoji službena industrijska statistika, poput one nakon 1934., ovaj je rad izrazito koristan izvor podataka za sljedeća istraživanja i analizu industrije Zagreba od 1918. do 1941. Ista autorica objavila je radove i o pojedinim zagrebačkim industrijskim poduzećima (Franck, Zagrebačka pivovara d.d., Tvornica baterija i džepnih svjetiljaka, Tvornica akumulatora »Munja«, Tvornica turpija »Faber«, Zagrebačke tvornice svile).³

Uz spomenute autorice, i Igor Karaman je u knjizi *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800—1941* u posljednjem poglavlju o industrijskom poduzetništvu i radništvu u Zagrebu dao kratak prikaz te djelatnosti. Međutim, on posebnu pozornost posvećuje razdoblju pionirske industrije, dok je međuratno razdoblje vrlo oskudno s podacima.⁴

Ovdje valja spomenuti i monografije Andrije Ljubomira Lisca *Razvoj industrije papira u Zagrebu* te *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, koje obiluju vri-

² Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973.

³ Mira Kolar-Dimitrijević, Dragutin Feletar, *RO »Jugorapid«: 1855—1985: prilog poznavanju razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu: izdano u povodu obilježavanja 130. obljetnice RO »Jugorapid«*, Zagreb, 1855—1985., Zagreb, 1986.; M. Kolar-Dimitrijević, »Munja tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920—1945)«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje skraćeno ČSP) 19 (1987) 2, 81-104; Ista, »Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine. Prilog povijesti elektroindustrije«, ČSP 20 (1988) 1-2, 73-94; Ista, »Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilačku borbu radništva do nacionalizacije«, *Povijesni prilozi* 7 (1988) 1, 77-136; Ista, »Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine«, ČSP 24 (1992) 2, 149-168; Ista, »Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine«, ČSP 24 (1992) 2, 169-192.

⁴ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800—1941*, Zagreb, 1991.

jednom dokumentacijom i izvorima za spomenute industrijske grane i pripadajuća poduzeća od njihovih početaka sve do 1960-ih, odnosno 1970-ih godina.⁵

Na području ekonomskih znanosti i ekonomske publicistike napisani su brojni radovi o industriji Kraljevine Jugoslavije. Međutim, većina tih radova nastala je u međuratnom razdoblju ili neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Rijetki radovi obrađuju zasebno industriju Hrvatske, odnosno Savske banovine, a posebnih prikaza zagrebačke industrije gotovo nema. Na prvome mjestu ovdje treba spomenuti knjigu Stevana Kukoleče *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, sintetski rad u kojem su prikazane ekstraktivne, prerađivačke i građevinske industrijske djelatnosti.⁶ Knjiga je podijeljena na dva dijela. U prvome je autor analitički prikazao strukturu jugoslavenske industrije toga razdoblja, a u drugome dijelu su prikazani glavni čimbenici koji su izravno ili posredno utjecali na industrijski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Rad sadržava mnoštvo podataka korisnih za praćenje industrijskog razvoja u međuratnom razdoblju. Uz navedeno, bitno je spomenuti i rad Franje Gašparovića *Industrija Banovine Hrvatske*⁷ koji također sadržava vrijedne podatke za prethodno razdoblje, pogotovo dio u kojem je autor za svaku industrijsku granu dao kraći osvrt s podacima o njezinoj razvijenosti, teritorijalnom smještaju, investiranom kapitalu, pogonskoj snazi i prosječnom broju zaposlenih. O industriji piše i Rudolf Bičanić u knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, u kojoj kritizira ekonomsku i financijsku politiku države prema industriji.⁸ Od istog autora je i *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, gdje donosi neke podatke o industrijskom uvozu, izvozu i postotku zaposlenog stanovništva u industriji i rudarstvu.⁹ O industrijskoj politici kao dijelu ekonomske politike pisao je Mijo Mirković u knjizi *Industrijska politika*, u kojoj zastupa stajalište da je za Kraljevinu Jugoslaviju jače angažiranje države u privrednom životu ekonomska nužnost, posebno u industriji. Mirković je 1936. smatrao da se ne može niti osuditi niti pohvaliti politika industrijalizacije Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Za njega je indus-

⁵ Andrija Ljubomir Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagreb, 1961.; Isti, *Pečkarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Zagreb, 1977.

⁶ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, Beograd, 1941.

⁷ Franjo Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940.

⁸ Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995.

⁹ R. Bičanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1937.

trijalizacija zemlje u prvih deset godina zajedničkog razvoja države bila umjetna, odnosno provodila se intenzivnom carinskom zaštitom.

Vrlo je zanimljiva i knjiga Vladimira Košaka *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie* iz tog razloga što promatra industrijsku djelatnost kroz prizmu objekta financiranja banaka te daje uvid u posebne oblike involviranosti banaka u industrijskim poduzećima.¹⁰

Radovi Jose Lakatoša, *Industrija Hrvatske i Slavonije, Privredni almanah Jugoslavenskog Lloydja i Jugoslavenska Privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloydja* — autorov su pokušaj da cjelovito prikaže gospodarstvo Kraljevine Jugoslavije, ali i industrije. Ovi radovi su publicističke naravi, a u nekim dijelovima služe i kao promidžba različitih gospodarskih djelatnosti. Međutim, između ostalog donose popise gotovo svih industrijskih poduzeća s nekim osnovnim podacima i kao takvi mogu poslužiti kao izvor informacija.¹¹

Iscrpni podaci o udjelu i aktivnosti stranog kapitala u cjelokupnom gospodarstvu Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije, pa tako i u industriji, nalaze se u knjizi Vladimira Rozenberga *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*.¹² Istu temu dopunjenu novim podacima Rozenberg obrađuje zajedno s Jovanom Kostićem u knjizi *Ko finansira jugoslovensku privredu*. Opširno o toj temi piše na njemačkom jeziku i Božidar Jurković, vrlo vjerojatno koristeći se Rozenbergovim podacima.¹³ Poslije Drugog svjetskog rata o veličini i snazi stranog kapitala pisao je i Sergije Dimitrijević u knjizi *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*.¹⁴

Poseban izvor podataka su statističke publikacije, u prvom redu *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća*.¹⁵ Publikaciju je sastavilo Ministarstvo trgovine i industrije, a obrađuje uglavnom prerađivačku industriju te obuhvaća samo dio ekstraktivne industrije

¹⁰ Vladimir Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, Frankfurt am Main, 1938.

¹¹ Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924.; Isti, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloydja*, Zagreb, 1929.; Isti, *Jugoslavenska Privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloydja*, Zagreb, 1933.

¹² Vladimir Rozenberg, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*, Beograd, 1937.

¹³ Vladimir Rozenberg, Jovan Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940.; Božidar Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, Stuttgart, Berlin, 1941.

¹⁴ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.

¹⁵ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća*, Beograd, 1941.

koja je potpadala pod Ministarstvo trgovine i industrije. U *Statistici* se obrađuje pet osnovnih statističkih podataka karakterističnih za industriju — o poduzeću, tvornicama kao proizvodnim jedinicama, investiranom kapitalu, radnim mjestima, a obrađuju se i dva tzv. povremena podatka, o vrijednosti proizvodnje i zaposlenom osoblju. Ovaj statistički prikaz industrije je rađen prema materijalima koje je od 1934. do 1938. prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane, nakon čega je prikupljanje preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije.

Gospodarstvo općenito i industrijski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije svakako su teme o kojima se pisalo nakon Drugog svjetskog rata, premda je literatura često opterećena određenim ideološkim pogledima. Izdvojiti ću samo neke radove za koje držim da sadrže podatke vrijedne za ovu temu. Prvo mjesto svakako zauzima Mijo Mirković, svojom knjigom *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, koja je poslije uvrštena kao poglavlje u knjigu *Ekonomska historija Jugoslavije*.¹⁶ Za ovaj rad najvažniji dio navedenih knjiga jest poglavlje u kojem autor problematizira industrijsku politiku Jugoslavije od 1918. do 1941., u kojem je dodatno zaoštreno stajalište o industrijalizaciji izneseno u njegovu ranijem radu *Industrijska politika* iz 1936. Kao Mirković, koji se prvotno javlja u međuratnom razdoblju, a potom nakon rata i Stevan Kukoleča je nakon rata objavio knjigu *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat*.¹⁷ U njoj naročitu pozornost posvećuje poljoprivredi i industrijskom razvoju između dva svjetska rata, i to karakteristikama i kapacitetima industrije, sirovinskoj bazi za razvoj i proširenje industrije te njezinim mogućnostima. Također, u knjizi je dao nekoliko usporedbi između poljoprivrede i industrije.

Jedna od rijetkih povjesničarki koja se suočila s pokušajem sintetiziranja industrijske povijesti Kraljevine SHS, poslije Kraljevine Jugoslavije je Smiljana Đurović. U knjizi *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941* nastojala je prikazati kronološki, ali unutar kronološkog sveobuhvatno i problemski sve relevantne mjere koje je država, odnosno vladajuća politička elita donosila, a koje su se doticale gospodarstva, posebno industrije.¹⁸ Tako povjesničarka Đurović gospodarstvo Jugoslavije dijeli u tri faze. Prva je faza liberalističkog sustava gospodarstva, druga diriganoga

¹⁶ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, Zagreb, 1952.; Isti, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.

¹⁷ Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat*, Beograd, 1956.

¹⁸ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941*, Beograd, 1986.

gospodarstva, a treća se faza podudara s vladom Milana Stojadinovića, u kojoj je predstavljena nova ekonomska politika Kraljevine Jugoslavije.

Za Hrvatsku, odnosno za njezin gospodarski razvoj unutar gospodarstva Kraljevine Jugoslavije vrlo je važan rad Rudolfa Bičanića »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918«, koji se može smatrati osnovom za poznavanje gospodarske povijesti Hrvatske između dva svjetska rata i polazištem za svako daljnje istraživanje te teme, što pokazuje činjenica da je rado citiran i u stranim znanstvenim publikacijama.¹⁹ Gotovo punih 50 godina poslije Bičanićevih »Ekonomskih promjena« Vladimir Stipetić objavljuje rad »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940.« kao prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske.²⁰ U tome radu autor posebnu pozornost posvećuje poljoprivredi, a tek manjim dijelom industriji (uz obrt). U dijelu koji obrađuje industrijsku djelatnost uglavnom se oslanja na radove R. Bičanića, M. Mirkovića i Z. Šimončić-Bobetko. Godine 2012. objavio je sintetsku studiju o hrvatskom gospodarstvu od 1820. do 2005. godine, čime je Hrvatska napokon dobila prvu *longue durée* analizu gospodarstva.²¹ Njegova promišljanja i analiza za neke segmente hrvatskoga gospodarstva predstavljaju unikum. Međutim, pristup i obrada industrijske djelatnosti, pogotovo za međuratno razdoblje, vrlo su šturi (str. 259-263) i zapravo su interpretacija podataka koje donosi Z. Šimončić-Bobetko te *Statistika industrija Kraljevine Jugoslavije*.

Uz domaće ekonomiste i povjesničare, potrebno je napomenuti da za ekonomski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije zanimanje postoji i u svjetskoj historiografiji, doduše unutar većih tematskih cjelina, poput gospodarske povijesti Istočne i Jugoistočne Europe. Među desetak takvih radova ovdje ću izdvojiti one za koje osobno držim da su na najbolji način obradili ovu problematiku. Kao prvo, izdvojit ću zbornik radova *The Economic History of Eastern Europe 1919—1975*, svezak I. i II., koji su uredili Michael C. Kaser i Edward A. Radice.²² Zbornik je podijeljen na osam po-

¹⁹ R. Bičanić, »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918«, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967., 81-112.

²⁰ Vladimir Stipetić, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940. Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske«, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 44 (2006) 495, 203-298.

²¹ V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820.—2005.)*, Zagreb, 2012.

²² Michael C. Kaser, Edward A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe 1919—1975*, Vol. I. i II., Oxford, 1985.

glavlja, a u prvome je dan pregled glavnih karakteristika regije između dva svjetska rata. U sljedećim poglavljima obrađuju se ljudski potencijali, izvori sirovine i energije i infrastruktura. Uz navedeno, analitički i komparativno problematizira se stanje u poljoprivredi i industriji. U posljednjem poglavlju daje se ekonomska analiza bruto nacionalnog dohotka i nacionalnog proizvoda. Istraživanje obuhvaća prijeratna područja Albanije, Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunjske i Jugoslavije. U petom poglavlju, koje obrađuje problematiku industrije Istočne i Jugoistočne Europe, autorica priloga Alice Teichova na stotinu stranica iznosi značajke industrijskog razvoja toga područja, ističući i posebnosti svake zemlje, odnosno njezina industrijskog razvoja. Iván T. Berend u knjizi *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II* izrazito spretno povezuje političke događaje u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi s ekonomskim performansama zemalja toga područja.²³ Propituje i analizira koliko je politika utjecala na ekonomski razvoj, odnosno kako su se prilike u gospodarstvu odrazile na političke postupke vladajućih elita zemalja regije.

Ostala literatura koja obrađuje gospodarstvo Hrvatske manje je značajna za ovu tematiku, pa se treba osvrnuti na arhivsko gradivo o industriji i industrijskom razvoju koji čine dokumentacijsku potkrjepu knjizi. Najznačajnije neobjavljeno arhivsko gradivo predstavlja fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije pohranjen u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Iz toga fonda korišteno je gradivo koje se odnosi na dosje industrijskih poduzeća, odnosno statistički podaci o industrijskim poduzećima koje je prvotno prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane. Ona je preko vojnih industrijskih komiteta prikupljala podatke od 1934. do zaključno 1937. godine. Već za sljedeću, 1938. godinu podatke je prikupljalo Ministarstvo trgovine i industrije, odnosno statistička služba Ministarstva. Podaci iz ovog gradiva bili su glavni izvori za prikaz industrijskog razvoja Zagreba u razdoblju od 1935. do 1939. godine. Glavni nedostatak toga fonda, kako je već istaknuto u uvodu, jest činjenica da su za neka industrijska poduzeća podaci sačuvani fragmentarno, što otežava praćenje i analizu ove gospodarske djelatnosti u nekom duljem ili neprekinutom razdoblju. Međutim, s obzirom na nedostatak kvantitativnih serijskih podataka i takvo necjelovito arhivsko gradivo pruža (ograničen) uvid u industrijsku djelatnost u promatranom razdoblju.

²³ Iván T. Berend, *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, 1998.

Od ostalog arhivskog gradiva, u manjoj mjeri i kao dopuna za razumijevanje različitih razvojnih procesa u industriji, korišten je fond Savske banovine, Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Iz tog fonda uglavnom je korišteno gradivo koje se odnosi na kartele, odnosno, kako u njegovu opisu stoji, na udruživanje velike industrije i velikog kapitala te prikaze poslovanja Odjeljenja za trgovinu, obrt i industriju. Izvještaji načelnika tog Odjeljenja za Bansko vijeće također su bili dobrodošao izvor podataka o stanju industrije u Savskoj banovini. Isto tako u manjoj je mjeri korišten fond Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu. Uglavnom su upotrijebljeni zapisnici Industrijskog odsjeka Komore kao izvor za prikaz strukovnog udruživanja industrijalaca na zagrebačkom komorskom području.

Drugu skupinu izvora za istraživanje provedeno za potrebe ove knjige čine podaci iz tiska i periodike. Među njima mogu se izdvojiti dnevnik *Jugoslavenski Lloyd*, kao nezaobilazan izvor za istraživanje općih gospodarskih prilika u Kraljevini Jugoslaviji, službeno glasilo Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu *Privreda* (kasnije *Hrvatska privreda*), zatim *Ekonomist* te glavno glasilo jugoslavenske industrije *Industrijska odbrana*.